

TORLI CHOLG'ULAR VA CHOLG'U IJROCHILIGINING UMUMIY QOIDALARI

Kuchkarov Maxsudjon Bazarbayevich

O'zDXA Urganch filiali direktori

Annotatsiya: mazkur maqolada torli cholg'ular va ularning tasnifi, yaratilish tarixi qadim zamonlardan shakllanib, turli xalqlar amaliyotida o'z ma'naviyati va an'anasi doirasida rivoj topganligi va cholg'u ijrochiligining nazariy asoslari haqida atroflicha fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Fisog'urs, musiqa, torli cholg'u, Barbat, rubob, Ansambl, ijrochi, metodika.

Аннотация: В статье всесторонне рассматриваются струнные инструменты и их классификация, история их создания, то, что они сформировались с древнейших времен и развивались в практике разных народов в рамках их духовности и традиций, а также теоретические основы инструментального исполнительства.

Ключевые слова: Фисагуры, музыка, струнный инструмент, Барбат, рубаб, Ансамбль, исполнитель, методика.

Annotation: this article deals with string instruments and their classification, the history of their creation formed from ancient times and developed within the framework of its spirituality and tradition in the practice of different peoples, and the theoretical foundations of Instrumental Performance.

Keywords: fireworks, music, string instrument, Barbat, rhubarb, ensemble, performer, methodology.

Tarixiy manbaalardan ma'lumki, musiqa ijrochiligi san'ati juda qadim davrlardan buyon mavjud bo'lib, bizgacha juda uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan holda, o'zining hozirgi mukammal ko'rinishida yetib keldi.

Bir qancha yozma manbaalarda ming yillar davomida musiqa, musiqa cholg'ulari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ijrochilik san'ati, shuningdek mohir sozandalar haqidagi qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Torli cholg'ular qadim zamonlardan shakllanib, turli xalqlar amaliyotida o'z ma'naviyati va an'anasi doirasida rivoj topib kelgan musiqiy asboblardan bir turi hisoblanadi. Torli cholg'uning kelib chiqishi tarixi haqida aniq bir ma'lumot berish mushkul. O'tmish manbalarida keltirilgan rivoyatlarga ko'ra, birinchi kashf etilgan torli cholg'uning nomi Barbat bo'lgan va ilk bor buyuk yunon olimi Fisog'urs (Pifagor) tomonidan ixtiro etilganligi qayd etiladi. Darhaqiqat, ilk yasalgan (yaratilgan) cholg'u har tomonlama sodda va oddiy bo'lgan va keyinchalik rivojlangan. Bu haqda maqomshunos Rajabov yozadi: "Fisog'ursdan so'nggi davrlarda yashagan musiqachilar barbatni takomillashtiradilar va uning asosida 2 - 3 - 4 torli musiqa asboblari yasadilar. Barbatni esa, ko'p manbalarda hamma torli asboblarning yuzaga kelishida asos bo'lgan, deb ko'rsatiladi"¹. Barbat esa udsimon cholg'u ekanligi va ud cholg'usini yasashda Barbat asos bo'lgani ham ko'p manbalarda bayon etilgan.

Inson tafakkuri torli cholg'uni ixtiro etib, uni ma'lum darajada rivojlantirgandan so'ng, uning umumbashariy rivoji har bir xalqning madaniyati, ma'naviyati va an'anasi asosida shakllanib rivoj topadi. Cholg'ularni har bir xalqning o'ziga xos va turli vositalar orqali ijro etiladigan namunalari yuzaga keladi.

O'rta Osiyo xalqlarida bir qator tanbursimon, dutorsimon va qo'biz g'ijjak kabi cholg'ular yaratilib amaliyotda keng qo'llanila boshlangan. O'rta asrlarga kelib musiqiy cholg'ularning har biri shakl-u shamoyiliga, ovoz tarannum nufuziga va xalq orasida katta e'tiboriga ega bo'lgan.

¹ I.Rajabov, «Maqomlar masalasiga doir». T., «Fan» 1963-y.

Musiqiy cholgʻularning rivoji avvalo ijro amaliyoti bilan bogʻliq. Cholgʻularning takomillashishi yoki aksi ularni ijrochilik mezonidagi oʻrni bilan xarakterlanadi.

Zamonaviy jarayonda xonanda va sozandalikda mohirlikka erishgan namoyandalarning ijodi alohida oʻrganilib nashr etilishi ahamiyatlidir. Zero, sozanda va xonandalar ijodini yoritishga bagʻishlangan monografiyalarda ularning hayoti, ijodiy faoliyati, ustoz - shogirdlik sabogʻi, ijrochilik uslubi va maktabi, bastakorlik ijodi hamda ulardan namunalar keltirish anʼana boʻlgan.

Bugun sanʼat dargohiga ilk bor qadam qoʻygan yosh yigit va qizlar musiqa sanʼati sirlarini astoydil oʻrganyaptilar. Maʼlumki, respublikamizning barcha musiqa dargohlarida turli ansambllar qatori oʻzbek xalq cholgʻulari ansambli darslari ham olib boriladi. Ansambllarda ishtirok etish yosh musiqachilar uchun katta ijrochilik maktabini oʻtashi shak-shubhasiz.

Ansambl soʻzi fransuzcha “ensemble” - soʻzidan olingan boʻlib, birgalikda maʼnosini bildiradi.

Cholgʻu ijrochiligi va ansamblida, cholgʻuda fortepiano joʻrligida ijro etish, ikki yoki undan koʻproq cholgʻularning birgalikda, yaʼni joʻrlikda ijro etishi ansambl deyiladi. Faqat u inson chaladigan cholgʻular guruhi ansambl boʻlibgina qolmay balki, duet, trio, kvartet, kvintet, sekstet va har xil tarkibdagi orkestrlar ham oʻzaro ansambl boʻlib ijro etadilar.

Oliygozlarning musiqa taʼlimi yoʻnalishlari va ixtisoslashgan sanʼat maktablarining ansambl sinflarida cholgʻuchilar soniga, cholgʻular turiga qarab dutorchilar, rubobchilar ansambli yoki oʻzbek cholgʻulari ansambllarini tuzish mumkin. Bunday sharoitda ish boshlagan oʻqituvchi yoki ansambl rahbari oʻquvchilarning qobiliyati, egallagan bilim va koʻnikmalari hamda professional tayyorgarligini hisobga olgan holda mashgʻulotlarni olib borishi maqsadga muvofiq boʻladi. Dastlabki, mashgʻilotlardan cholgʻularning yaxshi sozlanishiga alohida eʼtibor

berib talabalarni muntazam ravishda umumiy sozni tiniq, toza bo'lishiga o'rgatib borish zarur.

Bu esa o'quvchilarning eshitish qobiliyatlarini yanada rivojlanishiga yordam beradi. Yosh sozandalar mutaxassislik darslarida cholg'uda chalish ko'nikmalarini, ijrochilik mahorati sir-asrorlarini chuqurroq o'zlashtirish bilan birga ko'plab asarlar bilan tanishadilar, ularni yaratgan mualliflar haqida ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

Yakka ijrodan farqli o'laroq ansambl ijrochiligi darslarida o'quvchilar ansambl bo'lib chalish, ya'ni birgalikda hamnafas bo'lib chalish sir-asrorlarini o'zlashtirib boradilar.

Bunda sozanda faqat o'z cholg'usinigina eshitib qolmasdan, balki boshqa sozlarning tovushini ham eshita olishi hamda umumiy ijroni eshita olish va o'z cholg'usining tovushini jamoa ijrochiligiga mos ravishda boshqara olish ko'nikmalarini o'zlashtirib boradi. Shu bilan birga faqat o'z sozining ijro imkoniyatlarini chuqur o'rganib qolmasdan, qolgan barcha sozlarning o'zigagina xos bo'lgan tovush, tembr, koloritik hamda ijro imkoniyatlarini ham o'zlashtirib, o'rganib boradilar.

Ma'lumki, ansambl ijrochiligi darslari amaliy mashg'ulotlar sirasiga kiradi. Shunday ekan talabalar o'quv davridan boshlab o'quv yurti doirasida turli xil konsertlarda va har xil tadbirlarda o'z ijrolari bilan muntazam ishtirok etadilar. Bu esa ularning kelajakda mohir sozanda bolib yetishishlarida va ijrochilik faoliyatini davom ettirishlarida asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Ansambl mashg'ulotlarida har xil yakkanavoz cholg'ilarga hamda xonandalarga, jo'rnavozlik qilish talabalarga ashula yoki ijro etilayotgan asar matni bilan tanishish, turli asarlarni ijro etish sirlarini o'zlashtirish bilan birga mutaxassislik va boshqa darslarda olgan ma'lumotlarining kengayishiga imkoniyat yaratadi. Ayni paytda cholg'uchilar ansamblida ijrochilik faoliyatini olib boradigan har qanday sozanda, mutaxassislik darslarida yakka tarzda olgan bilimlaridan va yakkanavoz ijrochilikdan

farqli o'laroq musiqani chuqurroq o'rganadi, musiqiy tafakkuri yanada kengayadi, musiqani sezish, his qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Natijada kelgusida bo'lajak sozanda sifatida turli xil jamoalarda ishlash ko'nikmalari shakllanib boradi.

O'zbekistonda ko'p yillardan beri salmoqli ijod qilib kelayotgan Bahor, O'zbekiston, Zarafshon ashula va raqs ansamblari, Yunus Rajabiy nomidagi maqomchilar ansambli, O'zbekistonda maqomchilar ansamblari kabi ijodiy jamoalarning faoliyatiga nazar tashlab, ular ijrosidagi musiqalarni tahlil qilib ko'rsak bu ijrolardagi nafislik, umumiy jo'rnavozlik, dinamika, sozandalarning o'zaro bir-birlarini va musiqani qanchalik teran his qiishlarini kuzatishimiz mumkin.

Bunday ansambllarda uzoq vaqt ishlagan sozandalar faqat mohir sozandalargina bo'lib qolmasdan, o'zbek xalq musiqasi, bastakorlarimiz asarlarini yoki shashmaqom asarlarining puxta bilimdoni bo'lib yetishganliklarining guvohi bo'lamiz.

Ushbu cholg'u ijrochiligi o'quv dasturiga kiritilgan asarlar ansambl ijrochiligi uchun to'plangan bo'lsa-da, asarlarni ansambl bo'lib ijro etganda, albatta, ansamblning tarkibidan, sozandalarning ijrochilik mahoratlaridan kelib chiqqan holda, asarning ma'lum bo'laklarini biror-bir yakka sozda yoki bir necha sozlar guruhida, shuningdek bir xil sozlarda oktava qilib chalish maqsadga muvofiq bo'lib, bu kuyning yanada jozibaliroq, yorqinroq jaranglashiga sabab bo'ladi.

Ansambl rahbari yoki shu fandan dars beradigan o'qituvchi o'rganilayotgan kuy yoki qo'shiqning muallifi, asar ijrosidagi o'ziga xosliklar haqida to'liq ma'lumot berishi va bu asarning tavsiloti va tahlilini o'quvchilarga to'la ochib berishi kerak bo'ladi. Dars jarayonida o'qituvchi asarni biron-bir cholg'uda o'zi ijro etib ko'rsatib berishi, yoki o'rganilayotgan asarning magnit tasmalaridagi ijrosini tinglash o'quvchilar tomonidan asarni to'laqonli o'zlashtirilishida hal qiluvchi omillardan biridir.

O'quv jarayonida mashg'ulotlarni guruhlarga bo'lib o'tkazish yaxshi samara beradi. Bunda ansambl rahbari asar ijrosidagi murakkabroq qismlarni ma'lum bir guruhga yoki biror sozga tegishli bo'lgan bo'laklari ustida ishlaydi.

Dars jarayonida o'quvchilar diqqatini tarbiyalab borish juda muhimdir. Ya'ni rahbar boshqa bir sozanda bilan asarning ma'lum bir bo'lagi yoki elementi ustida ishlar ekan, qolgan o'quvchilar bu jarayonni diqqat bilan kuzatib turishlari kerak. Chunki ansambl sozandalari umumiy ijroda hamnafas bo'lib ijro etishlari uchun har bir sozanda bir-birini juda yaxshi eshitishi, sezishi zarurdir.

Ansamblida ijro mahoratini egallash, avvalo, to'g'ri o'tirish, cholg'u sozini to'g'ri tutish, tovush chiqarish madaniyatini egallab borish, ijro harakatlarini to'g'ri shakllantirish hamda jamoaviy ijro qoidalariga to'liq rioya etishlikni nazarda tutadi:

- ijro paytida gavdani shunday tutish lozimki, toki u ijrochining barcha harakatlari uchun qulay va tashqi ko'rinishi chiroyli bo'lsin;

- suyanchiqqa suyanmasdan, o'rindiqning yarmida o'tirish odat qilinadi, sozandalarning chap oyoqlari oldinroq o'ng oyoqlari esa orqaroq joylashadi;

- o'ng qo'lning to'g'ri joylanishiga, ijro harakatlarining erkin bo'lishiga erishiladi;

- chap qo'l soz dastasini siqmasligi (rubob, afg'on rubobi, soz, g'ijjak, dutor sozlarida), qo'l kafti dastaga tegmasligi, erkin bo'lishiga harakat qilinadi;

- sozandalar kuyni boshlashda diqqat bilan o'tirishlari, boshlovchi sozanda yoki doiraning auftakli bilan birgalikda boshlashlari zarur;

- kuyni tamomlashda ham xuddi shunday doira usuliga muvofiq yoki umumiy ansamblning bir nafasda tamomlashiga diqqatni qaratish lozim;

- ansambl ijrochiligida jamoaviy ijro madaniyatiga rioya qilish, ijro paytida diqqat bilan o'tirish nafaqat o'z sozi tovushi, balki umumiy ansambl tovushini va shunga mos ravishda o'z sozi tovushini nazorat qilib borish lozim;

- ijro uchun qulay va to'g'ri holatni tanlash, qo'llarni erkin tutish, tovush chiqarish madaniyatini to'g'ri o'zlashtirib borish har bir soz ijrosi uchun umumiy talablar mazmuniga kiradi.

Cholg'u sozini aniq tovush manbayiga, masalan, kamertonga yoki to'g'ri sozlangan fortepiano tovushiga sozlash tavsiya etiladi. Ansamblda esa cholg'ular odatda nay yoki chang cholg'usiga sozlanadi. Dars boshlanishidan yoki biror-bir konsertga chiqishdan oldin ansambldagi cholg'u sozlarini har birini toza qilib sozlash tufayli butun ansambl unison sozining sofligiga erishiladi.

Cholg'u sozlarini dastlabki mashg'ulotlarda musiqa rahbarining o'zi sozlab beradi va sekin-asta shogirdlarini ham o'z sozlarini mustaqil sozlashga o'rgatib boradi. Ma'lumki o'zbek xalq cholg'ularining deyarli barchasi (puflab chalinadigan sozlardan tashqari) teri parda bilan qoplangan yoki yog'och qopqoqli bo'lib, simlar xarrak orqali o'tkaziladi.

Shuning uchun ham cholg'ularni sozlash jarayonida torlar tagiga qo'yilgan harrakning to'g'ri joylashishiga alohida e'tibor berish zarur. Soz avval ochiq torda hosil qilinib keyin oktava pardasi bosilib uning aniq sozlanganligiga ishonch hosil qilinadi. Agar tovush sof oktavada eshitilsa, bu xarrak to'g'ri joylashganligidan dalolat beradi. Torni bosib chalganda ochiq parda oktava pardasidan baland eshitilsa xarrakni o'rnashgan joyi tovush xonasidan uzoqlashtiriladi va aksincha, torni bosganda tovush oktavadan past sadolansa, xarrak tovush xonasi tomonga suriladi, natijada ochiq tovush oktava tovushi bilan bir xilligiga erishiladi. Birinchi ochiq tovush tiniq sozlanishiga erishilgach, qolgan torlar ham shu tovushga nisbatan aniq qilib sozlanadi. Barcha sozlar aniq sozlanishiga erishilgandagina ansamblning umumiy sozini ham tiniq unison eshitilishiga erishiladi.

Ansamblning cholgʻu sozlarini yaxshi saqlanishi, avvalo, mashgʻulot oʻtkaziladigan xonaning holatiga bogʻliq. Odatda mashgʻulot xonasi keng, yorugʻ, bahavo, harorati moʻtadil boʻlishi maqsadga muvofiqdir. Mashgʻulot xonasida oʻquv adabiyotlari, notalar, cholgʻu sozlariga kerakli torlar, pult, konifol kabi kerakli anjomlar saqlanadigan javon va nota chiziqlari chizilgan sinf taxtasi boʻlishi kerak. Dars xonasi cholgʻu sozlari, sozlarning applikatura jadvallari, nota savodxonligiga oid nazariy maʼlumotlar, taniqli bastakor va sozandalarning rasmlari bilan jihozlangan boʻlishi maqsadga muvofiq. Cholgʻu sozlari ham ana shu xonada saqlanishi lozim. Ularning yaxshi saqlanishi uchun har bir soz matodan tikilgan gʻiloflarga kiydirib qoʻyiladi va cholgʻular shkafning taxtali tokchalarida saqlanadi. Dutor, tanbur, gʻijjak, doira kabi cholgʻularning dastasiga ip bogʻlab ularni shkafning mixchalariga ilib qoʻyish ham mumkin. Bundan tashqari har bir cholgʻuning holati uchun javobgarlik hissini birinchi mashgʻulotlardan qatnashchilarga tushuntirib borish kerak. Chunki oʻzbek xalq cholgʻulari ob-havo temperaturasi va namligiga juda taʼsirchandir. Sozanda oʻzi chaladigan cholgʻuning ahvolini yaxshi bilishi va nafaqat mashgʻulot xonasida, balki doimo xoh konsertlarda boʻlsin, xoh oʻzi mustaqil mashq qilish jarayonida boʻlsin cholgʻusini ehtiyot qilib saqlashi, ovoz sifati buzilib qolmasligini doimo nazorat qilib borishi lozim. Ansamblga qatnashchilar orasidan rahbarga yordamchi sifatida sardor saylanadi. Sardorning vazifasi ansambl rahbariga yaqindan yordam berishdir. U mashgʻulotlarni uyushtiradi, ishtirokchilarning tartib-intizomini va umumiy davomatini nazorat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. -T.: 2001
2. “История Узбекской Музыки” uch tomdan iborat, Gʻ.Gʻulom nashriyoti 1- tom 1972, 2-tom 1973, 3- tom 1991yy.
3. Rajabov Ishoq. Maqomlar masalasiga doir. -Toshkent:Oʻzadabiynashr, 1963.
4. A.Fitrat . Oʻzbek klassik musiqasi va uning tarixi. -Toshkent: Fan, 1993.

5. Ibrohimov O. O'zbek xalq musiqa ijodi. 1-qism (metodik tavsiyalar) -Toshkent:
O'zR XT o'quv metodik markazi, 1994.